

इब्राहिम आदिलशाहा दुसरा (इ. स. १५३० ते इ. स. १६२७)

आदिलशाहीतील सर्वात कर्तबगार व लोकप्रिय सुलतान म्हणून इब्राहिम आदिलशाहा दुसरा याचे नाव घेतले जाते. सरदार अबुल मुझफ्फर युसूफ याने आदिलशाही राज्याची स्थापना केली. (इ. स. १४८९) इब्राहिम हा आदिलशाहीतील पाचवा सुलतान होता. सुसंस्कृत, उदार व विद्येचा चाहता होता. इतर सुलतानांपेक्षा अनेक बाबतीत वेगळा राज्यकर्ता म्हणूनचे भारताच्या इतिहासात महत्वाचे स्थान आहे.

१) जन्म व बालपण

इब्राहिम आदिलशाहाचा जन्म इ. स. १५७१ मध्ये झाला. आदिलशाही सुलतान अली आदिलशाहाला मुलगा नव्हता. त्यामुळे त्याने त्याचा भाऊ तहमारस्य याचा मुलगा म्हणजे इब्राहिम याला आपला वारस म्हणून नेमले होते. त्याच्या पुढच्याच वर्षी अलीचा खून झाला. तेव्हा दरबारातील अधिकाऱ्यांनी नऊ वर्षांच्या इब्राहिमचा राज्याभिषेक केला (इ. स. १५८०). अशाप्रकारे अल्पवयात इब्राहिम हा विजापूरचा सुलतान बनला. यावेळी राज्यकारभाराची सर्व सुत्रे कामिलखान दख्खनी व अली आदिलशाहाची पत्नी चाँदबिबी यांच्या हातामध्ये होती. कामिलखान हा अनुभवी व कुशल राजकारणी असल्यामुळे दरबारातील अधिकाऱ्यांनी त्याची राजप्रतिनिधी म्हणून नेमणूक केली होती. परंतु तो अत्यंत महत्त्वकाक्षी असल्यामुळे त्याने सत्ता आपल्याकडेच कायम राहावी यासाठी कारस्थाने सुरू केली. तसेच दरबारातील किश्वरखान, दिलावरखान आणि हमीदखान या सरदारांनीही राज्यकारभारावर वर्चस्व निर्माण करण्यासाठी कटकारस्थाने सुरू केली होती. त्यामुळे इब्राहिमच्या सुरवातीच्या काळात दरबारामध्ये गोंधळ आणि अराजक निर्माण झाले होते.

२) आदिलशाहीतील अराजकता :

सुलतान अल्पवयीन आहे याचा फायदा घेऊन प्रतिनिधी कामिलखानाने सर्व सत्ता आपल्या हाती घ्यावी, या उद्देशाने पावले टाकायला सुरवात केली, त्याने दडपशाहीचा अवलंब सुरू केला. इतकेच नव्हेतर चाँदबिबीला अपमानास्पद वागणूक देऊ लागला त्यामुळे ती संतप्त बनली. तिने कामिलखानाला सत्तेवरून दूर करण्यासाठी किश्वरखानाला जवळ केले. किश्वरखानाने आपल्या सहकाऱ्यांसह अचानक कामिलखानावर हल्ला करून त्याला ठार मारले (इ. स. १५८०). किश्वरखानाने विजापूरचे प्रतिनिधीपद आल्यानंतर कामिलखानाचेच अनुकरण केले. अनियंत्रितपणे राज्यकारभार करण्यास सुरुवात केले. आदिलशाहीतील गोंधळाचा फायदा घेण्यासाठी निजामशाहा व कुतूबशाहा यांनी राज्यावर आक्रमणे सुरू केली. किश्वरखानाच्या मनमानीला कंटाळून चाँदबिबी आणि दरबारी मंडळीनी प्रतिनिधीपद मुस्ताफाखानास देण्याची योजना आखली. किश्वरखानाला त्याची कुणकुण लागताच त्याने मुस्ताफाखानावर हल्ला करून त्याला ठार मारले. ही बातमी चाँदबिबीला समजताच ती अत्यंत संतप्त बनली. किश्वरखानाने चाँदबिबीवर तिचा भाऊ मुर्तजा निजामशाहा याला विजापूरवर आक्रमण करण्यासाठी प्रवृत्त केल्याचा आरोप करून कैद केले. तिला अत्यंत अपमानित करून सातारच्या किल्ल्यात डांबण्यात आले राणीच्या अपमानामुळे सरदार इकलासखान व इतर सरदार मंडळी संतप्त झाले आणि त्यांनी किश्वरखानाला सत्तेवरून दूर करण्याचा निश्चय केला. हे समजताच किश्वरखानाने घाबरून अहमदनगरकडे पलायन केले. तेथे आश्रय न मिळाल्याने तो गोवळकोंड्याला गेला, पण तेथे मुस्ताफाखानाच्या एका नातलगाने त्याचा खून केला. इकलासखान (एकलासखान) याने विजापूरचे प्रतिनिधीपद आपल्याकडे घेतले. त्याने चाँदबिबीला कैदेतून मुक्त करून राजधानीत आणले आणि सुलतानाच्या देखभालीची जबाबदारी तिच्यावर सोपविली. इकलासखान हा क्रूर होता. त्याने किश्वरखानाच्या बाजूच्या अनेकांच्या कत्तली केल्या, अनेकांना तुरुंगात डांबले. अनेक अधिकाऱ्यांची उचलबांगडी केली. त्याच्या काळात परकिय मुसलमान दक्षिणी मुसलमान यांच्यातील संघर्ष वाढला. इकलासखानास, हमीदखान व दिलावरखान या बलाढ्य सरदारांचे सहकार्य मिळाल्यामुळे त्याची मनमानी वाढली. दरबारातील अंतर्गत गोंधळाचा फायदा घेण्यासाठी कुतूबशाहाने विजापूरवर आक्रमण करायला सुरवात केली. दिलावरखानाच्या नेतृत्वाखाली आदिलशाही सैन्याने शत्रू सैन्याचा दारूण पराभव केला. या विजयामुळे दिलावरखानाचे दरबारातील वजन वाढले. त्याला प्रतिनिधीपद आपल्याकडे असावे असे वाटू लागले. त्याने हमीदखानाच्या मदतीने इकलासखानास कैद करून त्याचे डोळे काढले.

३) स्वतंत्र कारकिर्दीस सुरवात

दिलावरखानाने राजप्रतिनिधी म्हणून नेमणूक झाल्यावर दरबारातील अमीर उमरावांना आपल्या बाजूला वळविले. दरबारातील महत्वाची पदे आपल्या नातेवाईक व मुलांना दिली. सुलतानाच्या खाजगीतील सर्व जागा त्याने आपल्या मुलाकडे सोपविल्या. दरबारातील परदेशी मुसलमानांची हकालपट्टी करून त्याने दरबारावर आपले वर्चस्व निर्माण केले. सन १५८४ मध्ये इब्राहिमचा विवाह कुतूबशाहाची कन्या चाँदबिबी उर्फ मलिकाजहान हिच्याशी घडवून आणला. इब्राहिम हळूहळू मोठा होत होता आणि त्याने आपल्या कर्तृत्वाने राज्यकारभारावर छाप पाडायला सुरवात केली. जनतेमध्ये तो लोकप्रिय होत चालला मात्र दिलावरखानाला हेच खटकू लागले.

त्याने इब्राहिमला दूर करून त्याच्याजागी त्याचा भाऊ इस्माईल याला बसविण्याचे कारस्थान रचले. इस्माईल यावेळी बेळगावच्या किल्ल्यात कैदेत होता. त्याच्याबरोबर दिलावरखानाने संधान साधले. हे कारस्थान समजल्यावर दरबारातील अधिकारी व जनता त्याच्यावर नाराज झाली. आपले बिंग फुटताच तो इब्राहिमशहापुढे शरण आला व त्याने माफी मागितली. सुलतानाने त्याला माफ करून राज्य कारभाराची सूत्र त्याच्याकडेच पुर्ववत ठेवली.

इब्राहिमला राजकारणाची चांगली जाण आलेली होती, त्याचा आत्मविश्वास वाढलेला होता. दरबारातील ऐनउलमुल्क, आंकुसखान आणि आदिम अलीखान या मातब्बर सरदारांचे पाठबळ इब्राहिमला मिळाले होते. त्यामुळे इब्राहिमची ताकद वाढली. तेव्हा पूर्ण तयारीनिशी इब्राहिमने दिलावरखानावर हल्ला केला. या संघर्षामध्ये दिलावरखानाचा मुलगा ठार झाला. दिलावरखानाने युद्धभूमीतून पळ काढला व तो अहमदनगरला गेला. पुढे इब्राहिमने त्याला पकडून त्याचे डोळे काढले व साताऱ्यात कैदेत ठेवले. या घटनेनंतर इब्राहिमने स्वतःचा राज्याभिषेक समारंभ घडवून आणला. १७ मे १५९० रोजी इब्राहिम राजधानीत आला, अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका केल्या. पुढील काळात इब्राहिमने स्वतंत्रपणे राज्यकारभार करायला सुरवात केली.

४) इस्माईलचे बंड :

सुलतान इब्राहिमशाहाला सत्ता हाती घेताच दुहेरी संकटाचा सामना करावा लागला. एका बाजूने बुरहान निजामशाहाचे आक्रमण आणि दुसऱ्या बाजूने कैदेत असणाऱ्या भाऊ इस्माईलचे बंड राजपुत्र इस्माईल आपल्या भावाविरुद्ध बंड केले. त्याने बेळगावचा सुभेदार व तेथील सैन्याला आपल्या बाजूला वळविले. दरबारातील अधिकाऱ्यांना लाच देऊन आपल्या बाजूला घेतले. सुलतानाला मदत करणाऱ्या ऐनउलमुल्क व आंबूसखान यानाही फितूर केले. आपला वकिल बुरहान निजामशाहाकडे पाठवून मदतीची याचना केली. निजामशाहाने त्याला मोठ्या सैन्यानिशी मदत करण्याचे आश्वासन दिले. इस्माईलने बेळगाव आणि आसपासचा प्रदेश ताब्यात घेऊन स्वतःला आदिलशाही सुलतान म्हणून घोषित केले. अशाप्रकारे इस्माईलने सुलतानाच्या विरोधात बंडाचे निशाण रोवले. तेव्हा सुलतानाने एलियासखानाला बंडाचा बिमोड करण्यासाठी बेळगावला पाठवले त्याने बेळगावच्या किल्ल्याला वेढा दिला, परंतु त्याला अपयश आले. इस्माईलला मदत करण्यासाठी बुरहान निजामशाहा आपले सैन्य घेऊन विजापूरकडे निघाला. इब्राहिम आदिलशाहाने या दुहेरी संकटाचा मुकाबला करण्यासाठी जय्यत तयारी केली. त्याने हमीदखानाची सेनापतीपदी नेमणूक केली आणि त्याला बंडखोराविरुद्ध पाठविले. हमीदखानाने सावधपणे पावले टाकायला सुरवात केली. इस्माईल व ऐनउलमुल्क या दोघांनाही गाफिल ठेवून अचानकपणे त्यांच्यावर जोरदार हल्ला केला. बंडखोरांच्या सैन्याची दाणादाण उडाली. दोघांनाही कैद करण्यात आले. शिपायाने ऐनउलमुल्कचा शिर कापून इब्राहिमशाहाकडे पाठविले, त्याने ते शिर आपल्या राजवाड्यासमोर टांगून ठेवले हाते. बंडखोराची अवस्था काय होते हे इतरांना समजावे यासाठी सुलतानाने असे केले बंडखोर राजपुत्र इस्माईल याचे डोळे काढत असताना त्यांचा मृत्यू झाला. बंड मोडल्याची बातमी समजताच बुरहान निजामशाहा ताबडतोब अहमदनगरला परतला.

५) इब्राहिम आदिलशाहाचे कार्य :

१) अलवारच्या रायांना नायकांना वठणीवर आणले :

इब्राहिम आदिलशाहाने आपल्या राज्याची घडी व्यवस्थित बसविल्यानंतर मलबारच्या रायांना वठणीवर आणण्याच ठरविले. नायकांनी आदिलशाही दरबाराला न जुमानता खंडण्या देण्याचे बंद केले होते. तेव्हा सुलतानाने मंजूखानास खंडण्या वसूल करण्याच्या कामासाठी पाठवले. तो सैन्य घेऊन बंकापूरला आला आणि तेथे मलबारच्या रायांना आपापल्या खंडण्या घेऊन भेटण्यास बोलाविले, जे खंडणी देतील त्यांना माफ केले जाईल. परंतु जे बंडखोर करतील त्यांचा सूड घेतला जाईल, अशी त्याने धमकी दिली. मलबारच्या रायांमध्ये गंगा नाईक हा प्रमुख होता. त्याने आपली खंडणी दिलीच पण सैन्य घेऊन मंजूखानाच्या मदतीला आला. त्यामुळे इतर नायकांना वठणीवर आणणे, मंजूखानाला सोपे गेले.

२) निजामशाहीचा पराभव

बुरहान निजामशाहाच्या मृत्युनंतर त्याचा मुलगा इब्राहिम हा सुलतान बनला. नुकत्याच झालेल्या युद्धात आदिलशाहीकडून झालेल्या पराभवाचा बदला घेण्यासाठी आदिलशाहीवर स्वारी काढली तेव्हा आदिलशाहाने हमीदखानाला प्रचंड सैन्यासह निजामशाही सैन्याविरुद्ध पाठविले. उभयतांमध्ये नळदुर्ग या ठिकाणी घनघोर युद्ध झाले. या युद्धामध्ये इब्राहिम निजामशाहा ठार झाला. पळणाऱ्या शत्रू सैन्याचा पाठलाग करत आदिलशाही सैन्य निजामशाहीच्या सीमेपर्यंत पोहोचले. परंतु सुलतानाने आपल्या सैन्याला माघारी बोलावले.

(इ.स. १५९५)

३) मोगलांबरोबर संबंध :

इ. स. १५९० ते १५९७ या काळात इब्राहिमने मुघलांना विरोध करण्याचे धोरण स्विकारले होते. दक्षिणेतील शह्यांवर सातत्याने मुघलांची आक्रमणे होत असत. अकबराने राजपुत्र मुराद याला निजामशाहीवर आक्रमण करण्यासाठी पाठवले. त्यावेळी निजामशाही वजीर मलिक अंबर याने ईब्राहिम आदिलशाहाकडे मदत मागितली. मुघलांचा धोका आपणालाही होऊ शकतो हा विचार करून त्याने काही किल्ले मोक्याची ठिकाणी व काही फौज मलिक अंबरच्या मदतीला पाठविली. पुढे मुघल बादशाहा जहाँगिरने मलिक अंबरचा बंदोबस्त करण्यासाठी शहजादा परवेझला पाठविले. या संघर्षात इब्राहिमने तटस्थ रहावे, या बादशाहाच्या सुचनेकडे दुर्लक्ष करून त्याने आपले सैन्य मलिक अंबरच्या मदतीला पाठविले होते. इ. स. १६१० नंतर इब्राहिम आदिलशाहा व मलिक अंबर यांच्यातील संबंध बिघडले तेव्हा इब्राहिमने बादशाहा जहाँगिरकडे आपला बकील पाठवून मुघलांबरोबर मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित केले.

४) बरीदशाहीचा शेवट :

बादशाहा जहाँगिरने दक्षिणेतील सर्व राज्यकारभाराची जबाबदारी इब्राहिम आदिलशाहाकडे सोपविली होती. त्याने इ. स. १६१९ मध्ये राजधानी बिदरवर आक्रमण करून तेथील सत्ताधीश मिर्झा अली बरीद याचा पराभव केला. इब्राहिमने बरीदशाही जिंकून दक्षिणेच्या राजकारणातून तिचा शेवट घडवून आणला.

५) कुतुबशाहीशी संबंध

इब्राहिम आदिलशाहाने कुतुबशाहाची कन्या चाँद सुलताना उर्फ मलिकाजहान हिच्याशी विवाह केला (१५८६). या वैवाहिक संबंधामुळे आदिलशाही व कुतुबशाही यांच्यामध्ये स्नेहाचे संबंध निर्माण झाले. वेळप्रसंगी एकमेकांना लष्करी मदत करून हे संबंध दृढ करण्याचे प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. इब्राहिम आदिलशाहाने इ. स. १५९० ते १६२७ या काळात कार्यक्षमपणे कारभार केला. सुरवातीच्या काळात त्याच्यावर आलेल्या संकटाचा, बडाचा व्यवस्थितपणे मुकाबला केला. तसेच आपल्या राज्यावर आलेल्या शत्रुच्या आक्रमणाचा प्रतिकार करून जनतेच्या हिताला प्राधान्य दिले. अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपाययोजना केल्या. स्वतः मुसलमान असूनही त्याने प्रशासनात हिंदूंच्या मोठ्या प्रमाणात नेमणूक केल्या. त्याने साहित्य, वास्तूकला, चित्र, कला, संगीत यासारख्या कलांना प्रोत्साहन दिल्यामुळे त्यांची भरभराट घडून आली. कार्यक्षम सत्ताधीश इब्राहिम आदिलशाहा दुसरा याचा मृत्यू सप्टेंबर १६२७ मध्ये झाला.

६) सुलतान इब्राहिमशाहाचे धार्मिक धोरण :

आदिलशाही सुलतान इब्राहिम दुसरा याने आपल्या राज्यामध्ये उदार व धर्मसहिष्णू धोरणाचा स्विकार केला होता. मध्यकाळात इतर मुस्लिम सत्ताधिश इतर धर्मियावर अन्याय, अत्याचार करण्यामध्ये धन्यता मानत होते. त्याकाळात अशाप्रकारचे उदार धार्मिक धोरणाचा स्विकार करणारा इब्राहिम इतरापेक्षा वेगळा वाटतो. म्हणूनच सम्राट अकबरानंतर इब्राहिम आदिलशाहा दुसरा याचे नाव मोठ्या आदराने घेतले जाते, त्याचे धार्मिक धोरण पुढीलप्रमाणे:

अ) उदार धार्मिक धोरण

आदिलशाही सुलतान अली याच्याकाळात राज्यातील दोनशे-तीनशे प्राचीन हिंदू मंदिरांचा विध्वंस करण्यात आलेला होता. तसेच चार ते पाच हजार मूर्त्या फोडण्यात आल्या होत्या. तसेच सातत्याने हिंदूवर अन्याय, अत्याचार करण्यात येत होता. अशाप्रकारे अन्यायी धार्मिक धोरणाची परंपरा असताना इब्राहिमने उदार व सहिष्णू धोरण स्विकारले. त्याने हिंदूंना प्रशासनात मोठ्या प्रमाणात नोकऱ्या दिल्या. ख्रिश्चन धर्मगुरूंना त्याने चांगली वागणूक दिली. त्यामुळे तो आपल्या प्रजेमध्ये लोकप्रिय बनला.

ब) शिया-सुन्नी भेद नाही

आदिलशाही राज्यामध्ये शिया व सुन्नी पंथीयांची संख्या मोठी होती. इब्राहिमने शिक्षा पंच सोडून मु पथ चालू केला होता. असे असले तरी शिया व सुन्नी यांच्याबाबतीत त्याने भेदभाव केला नाही. त्याने सर्वांना आपापल्या पद्धतीने धर्माचरण करण्याची परवानगी दिलेली होती.

क) हिंदू मंदिरे व साधुसंतांना देणग्या :

इब्राहिम हिंदू संस्कृतीने भारावलेला होता. तो संगिताचा शौकिन व उत्कृष्ट गीत रचनाकार होता. बासाठी तो सरस्वतीचा भक्त व गणपतीचा शिष्य बनला होता. त्याने शिव, इन्द्र, गणपती व सरस्वती या हिंदू देवदेवतावर अनेक कवने रचली आहेत. ती अत्यंत अप्रतिम होती. त्याने अनेक हिंदू मंदिरे व साधुसंतांना देणग्या दिलेल्या होत्या. तो हिंदूंच्या पुजाविधीमध्ये मोठ्या भक्तिभावाने सहभागी होत असे.

ड) कट्टर मुस्लिमांच्या विरोधाला जुमानले नाही :

इब्राहिम हिंदूच्या पुजाअर्चा, आचारविचार यांचे पालन करित होता. तसेच इतर धर्मियांना अदारतेने बागवित होता. हे त्याचे धोरण कट्टर मुस्लिमाना आवडले नाही मुस्लिम धर्मातील मुल्ला, मौलवी, काझी यांनी इब्राहिमला कट्टर विरोध केला. त्यांनी हिंदू देवदेवतांच्या पुजाविधी बंद करण्याचे आदेश दिले. तेव्हा सुलतानाने स्पष्टपणे सांगितले की, "मी मुसलमान आहे व राहणार आहे, परंतु मुसलमान राहिल्यामुळे मला संगितापासून दूर जावे लागणार असेल तर मी मुसलमान धर्मही सोडून आणि हिंदू धर्माप्रमाणे आचरण करेन. सांगित साधना सरस्वतीच्या पूजेशिवाय होऊच शकत नाही. तेव्हा ती मी सोडणार नाही." यावरून असे दिसून येते की कट्टर मुस्लिमांनी कितीही विरोध केला तरी इब्राहिमने आपले उदार धोरण सोडले नाही.

७) इब्राहिम आदिलशाहाच्या काळातील सांस्कृतिक विकास :

इब्राहिम आदिलशाहा स्वतः उत्तम गायक व गीत रचनाकार होता. विद्या व कलेचा चाहता होता. त्याने आपल्या दरबारामध्ये अनेक कवी, पंडीत, गायक व कलाकार यांना राजाश्रय दिलेला होता. यामुळेच त्याच्या काळात साहित्य, शिल्प, वास्तू, चित्रकला व संगीत या क्षेत्राचा विकास घडून आला. त्याची माहिती

अ) साहित्य :

इब्राहिम स्वतः विद्वान असून त्याने आपल्या दरबारामध्ये अनेक साहित्यिकांना राजाश्रय दिलेला होता. त्यामुळे त्याच्या काळात साहित्यामध्ये मोठी वाढ झाली. फारसी साहित्यातील सर्वात मोठा कवी झुहुरी हा इब्राहिमच्या दरबारात होता. त्याने तीस हजारांहून अधिक कविता लिहिल्या आहेत. मध्ययुगातील प्रसिद्ध इतिहासकार फेरिश्ता याला इब्राहिमने राजाश्रय दिलेला होता. त्याने सुलतानाच्या विनंतीवरून गुलशन-ए-इब्राहिमी' या इतिहासग्रंथाची निर्मिती केली. त्याच्या काळातील सलामी नावाच्या लेखकाने 'मजवा-उल-घराईबा' हे पुस्तक लिहिले. त्यामध्ये इब्राहिम, त्याचा दरबार, राजधानी इत्यादीची स्तुती करणेत आलेली आहे. इब्राहिमने स्वतः 'नौरसनामा' नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे.

ब) संगीत :

इब्राहिम विद्याप्रेमी असून कविता व संगीताचा चाहता होता. तो स्वतः उत्कृष्ट गायक होता. त्याने कलेच्या प्रसारासाठी आयुष्यभर प्रयत्न केला त्याने देशभरातील गायकांना आपल्या दरबारामध्ये राजाश्रय दिलेला होता. त्याच्या दरबारात चार हजार गायक कलाकार होते. यातील अनेकांना नियमित वेतन दिले जाई तर अनेकाना इनाम जमिनी दिलेल्या होत्या. इब्राहिमने गायनकला अवगत करण्यासाठी मोठे परिश्रम घेतलेले होते. रात्रभर जागून तो रियाझ करित असे. मोठा संगीततज्ञ म्हणून त्याला मान्यता मिळाली होती. तर त्याने स्वतःला 'जगदुरू' पदवी घेतली होती.

क) चित्रकला :

इब्राहिमच्या काळात चित्रकलेची भरभराट घडून आली. त्याने आपल्या दरबारामध्ये इराणी, हिंदी चित्रकारांप्रमाणेच युरोपियन चित्रकारांनाही राजाश्रय दिलेला होता त्याच्या काळातील प्रमुख चित्रकार फारूख हुसेन व मुर्तजाखान हे इराणी होते. त्याच्या काळातील इराणी, हिंदी व युरोपियन चित्रकारांच्या चित्रशैलीतून चीन दक्षिणी चित्रशैली विकसित झालेली होती. विजापूर व कुमरगी येथील भितीचित्रामध्ये खेळ, शिकारी, कुस्ती, संगीत मैफिली यासारख्या विषयावरील चित्रे काढलेली दिसतात. इब्राहिमच्या काळात कागद, कापड मितीवर शेकडो चित्र काढली गेली. तत्कालिन चित्रे पुणे, मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली याबरोबरच लंडन, डब्लिन, इस्तंबूल या परकिय शहरांमध्ये आज उपलब्ध आहेत. फारूख हुसेन या चित्रकाराने हत्तीवर बसलेल्या सुलतानाचे काढलेले चित्र उपलब्ध आहे. सुलतानाने तुर्की, इराणी व दक्षिणी पेहरावातील विविध चित्र काढून घेतलेली होती. संगीतातील विविध राग यांची वैशिष्टे दाखवणारी चित्रे काढलेली होती. या सर्वांवरून तत्कालिन काळात प्रगती झालेली होती याची माहिती मिळते.

3) स्थापत्यकला :

इब्राहिमच्या काळात स्थापत्यकलेची मोठी प्रगती झाली. इब्राहिमने सात मंझिल, दिलखुशा मंझिल, हैदरी बुरूज आणि मल्लिकजहान मशीद यासारख्या प्रेक्षणीय वास्तू उभ्या केल्या. त्याने आपली राणी मल्लिकजहान हिच्यासाठी मल्लिकजहान मशीद ही सुंदर वास्तू बांधली. दिलखुशा महल ही चारमजली वास्तू होती. सात मंझिल ही इमारत अत्यंत वैशिष्टपूर्ण असून सात मजली होती. तिला सात खणी महाल असेही म्हणत असत या महालाच्या भिती विविध चित्रांनी सुशोभित करण्यात आलेल्या होत्या. अंद मशीद व आवर महाल या सुंदर व प्रेक्षणीय वास्तूही त्याच्या काळात उभारल्या गेल्या मेहतर महाल नावाची एक आगळीवेगळी वास्तू त्याने बांधली होती. त्याने आपल्या राणीच्या नावाने 'ताजबावडी' नावाचा जलाशय बांधला होता. त्याच्या काळातील उल्लेखनीय काम म्हणजे 'इब्राहिम रोझा'

होय. रोझा म्हणजे उद्यान होय. चारी बाजूंनी भक्कम तटबंदी असलेल्या विशाल जागेत हे उद्यान होते. या उद्यानामध्ये दोन इमारती बांधलेल्या आहेत. इमारती भोवतीची उद्याने फळाफुलांनी सदैव बहरलेली असत. त्याच्या काळातील आणखी एक उल्लेखनिय वास्तू म्हणजे नळदुर्ग किल्ल्यातील पाणी महाल होय. यामधील नयनरम्य पाण्याचे कारजे पाहण्यासारखे आहेत. इब्राहिमने आपल्या दरबारामध्ये मलिक संदळ, इतवारखान यासारख्या वास्तूतज्ञांना राजाश्रय दिलेला होता.

•विजापूरला विद्यापूर बनविले

इब्राहिम हा विद्याप्रेमी सुलतान होता. आपली राजधानी ही ज्ञानाचे केंद्र व्हावे, येथे विद्येचा विकास व्हावा या उद्देशाने त्याने इ.स. १६०४ मध्ये विजापूरचे नाव बदलून 'विद्यापूर' केले होते. त्याच्या प्रोत्साहनामुळे अनेक विद्वान, कवी, कलाकार या शहरामध्ये येऊन राहिले होते. सर्वत्र शांतता व सुव्यवस्था असल्याने सर्व जातीधर्माचे लोक गुण्यागोविंदाने रहात होते.

● नवरसपूर (नौरसपूर) शहराची स्थापना

इब्राहिमने नवरसपूर(नौरसपूर) नावाने नवीन शहराची स्थापना केली होती. आपल्या काव्यातून आणि गीतातून नऊ रसांचा अविष्कार व्हावा, अशी त्याची भावना होती. म्हणूनच त्याने या शहराला नवरसपूर असे नाव दिले होते. या शहरामध्ये त्याने भव्य असा राजवाडा बांधला होता. तसेच प्रेक्षणीय महाल, संगीत महाल व अनेक लहान मोठ्या वास्तू या शहरामध्ये बांधल्या होत्या. अल्पावधीतच हे शहर प्रसिद्ध झाले होते. दक्षिण भारताच्या इतिहासामध्ये इब्राहिम आदिलशाहा दुसरा 'जगद्गुरू' या नावाने प्रसिद्ध आहे. तो बुलंद व्यक्तिमत्त्वाचा सुलतान होता. त्याने आपल्या आचार विचाराने खऱ्या अर्थाने हिंदू-मुसलमानांचे सामाजिक आणि तात्त्विक ऐक्य घडवून आणले. हा खऱ्या अर्थाने जगद्गुरू होता. तो बिलासी असला तरी सुसंस्कृत, सज्जन आणि सहृदयी असा माणूस होता. तितकाच तो रसिक होता. त्याने सातत्याने प्रजेच्या कल्याणाचा विचार करून राज्यकारभार केला. त्यामुळे तो आपल्या प्रजेमध्ये अत्यंत लोकप्रिय बनलेला होता.